

Соціальні, демографічні й етносоціальні процеси в українському суспільстві

1. Олігархічна система

Після здобуття незалежності українське суспільство постало перед історичним вибором: яким шляхом і на якій соціально-економічній основі рухатися в майбутнє — демократичним шляхом, користуючись підтримкою народу, чи олігархічним, опираючись на вчорашню компартійно-радянську номенклатуру та перших нуворишів. З огляду на соціальну належність Л. Кравчука й Л. Кучми напрям розвитку України був визначений.

Перші президенти розуміли, що компартійно-радянська номенклатура не має якихось особливих патріотичних почуттів до України. Це проявлялося навіть у використанні словосполучення «ця Україна», що свідчило про повне внутрішнє відчуження від нібито рідної української держави. Тому на усвідомленому й інтуїтивному рівнях представників партії влади «прив'язували» до держави економічно.

Усі найважливіші реформи в Україні, насамперед приватизація, були відверто націлені на створення прошарку великих власників. Влада відверто ігнорувала шлях розвитку через формування громадянського суспільства.

У другій половині 1990-х років сформувався новий економічно провідний соціальний прошарок — олігархія. Протягом президентства Л. Кучми заявили про себе ряд фінансово-промислових груп, що сформувалися за регіональною ознакою. Найпотужніші були в Києві, Дніпропетровську, Харкові та Донецьку. Кожна контролювала й контролює велетенські виробничі ресурси.

На думку вченого

Грецький філософ Платон визначав поняття «олігархія» як владу неправильну, беззаконну, зацікавлену приватними інтересами самої групи, на відміну від аристократії — влади небагатьох, зорієнтованих на благо міста-держави.

Олігархія сформувалася на ґрунті нерозривних зв'язків між політичною та економічною верхівками. Економічна міць олігархів базується на їхніх політичних зв'язках, наближеності до правлячих кіл, можливості впливати на ухвалення державних рішень. Ці ж рішення створювали найбільш сприятливі умови для ведення їхнього бізнесу, зловживань і привласнення національних багатств. Тому олігархи — це можновладці, які використовують монополізовані ними сектори економіки для концентрації у своїх руках політичної влади, а політичну владу — для подальшого збагачення.

Для того щоб утриматися при владі, олігархам доводиться постійно й усебічно контролювати суспільне життя. Для цього вони використовують різноманітні ресурси: економічні (промислові та фінансові), інформаційні (друковані й електронні ЗМІ), політичні (партії, парламентські групи та фракції, основні державні посади, вплив на перших осіб у державі). Отже, олігархія — це ціла система.

Шукаючи виходу з кризи, олігархи започаткували реформи. Водночас вони завжди мали на меті отримувати максимальні прибутки навіть з реформ, перекладаючи максимальний соціальний тягар на суспільство. Зрештою, їх задовольняють половинчасті реформи, які створюють умови для подальших зловживань.

Олігархи по-ворожому ставляться до демократизації. Вони її лише імітують. Адже справжня демократизація й побудова громадянського суспільства покладуть край їхнім зловживанням, поставлять їх на належне в суспільстві місце.

Отже, у політичному вимірі олігархія стримує розвиток демократії та громадянського суспільства. В економічному вона використовує вкрай монополізовану економіку. Олігархія гальмує розвиток і робить залежним малий та середній бізнес, перешкоджає формуванню механізмів ринкового регулювання. Від олігархізації страждає також соціальна сфера. Наслідком олігархічної економічної політики стає соціальна поляризація суспільства. На одному полюсі, у середовищі підприємців, концентрується велике багатство, а на іншому — бідність. Це розшарування призводить до морального руйнування суспільства. Олігархія не дає змогу розвиватися середньому класу — верстві дрібних і середніх власників. Без середнього класу немає й політичної стабільності. Збіднілі маси стають легкою здобиччю демагогів. Бідним немає чого втрачати, крім кайданів бідності. Від необдуманих кроків їх не стримують відповідальність перед родиною чи думки про збереження приватної справи. Зате демагоги обіцяють їм увесь світ, уже сьогодні чи завтра.

Олігархія (грецьк. *oligarhia* від *oligos* — нечисленний + *arche* — влада) — політичне й економічне панування невеликої групи осіб чи сімейних кланів, зосереджених на задоволенні приватних інтересів.

Збереження олігархічної моделі знижує конкурентоздатність суспільства, стримує можливості для його сталого та якісного розвитку, створює суттєві обмеження для використання творчого потенціалу різних верств і талановитих особистостей — загрожує остаточно перетворити Україну на відсталу, периферійну країну світу.

Історичне джерело

Один з прем'єр-міністрів України Є. Марчуку 1999 р. в книжці «П'ять років української трагедії» написав: «...в Україні постала зловісна реальність остаточного утвердження в суспільстві жорсткого свавілля сильних: політичних олігархів, владно-економічних кланів, корумпованої державної бюрократії, кримінальних авторитетів.

Решта 50-мільйонного народу перетворюється на злидених, економічно й політично пригноблених пролетарів наприкінці XIX — на початку XX ст».

2. Демографічні процеси

Класичною ознакою держави є її народ, а ознаками державної сили — його кількість, віковий склад, рівень освіти, кваліфікації та ін. Термін «демографія» у перекладі з грецької означає «опис народу». Однією з найяскравіших демографічних характеристик народу є його чисельність. З 1993 р. чисельність населення України стала зменшуватися. Розгорялися негативні процеси депопуляції. Насамперед це виявилось в переважанні смертності над народжуваністю.

Зростання числа смертей пов'язане з багатьма чинниками. Серед них були й природні. З життя йшли народжені за часів, коли багато дітей у родині було нормою. На підвищення показників смертності впливають забруднення навколишнього середовища, погіршення медичного обслуговування. Надмірно високою є смертність від нещасних випадків, травм, отруєнь і дорожніх пригод. Вони стають причиною майже 70 тис. смертей на рік. Вагомою причиною є також виховане ще за радянського часу недбале ставлення до власного здоров'я. Так, 60 % чоловіків були активними курцями тютюну.

Історичний факт

У 2005-2006 рр. середній вік чоловіків в Україні не перевищував 62 років, жінок — 74 років.

Протягом 1991-2001 рр. в Україні спостерігалось постійне зниження рівня народжуваності. Воно було викликане насамперед соціально-економічними труднощами, які призвели до послаблення родинних зв'язків, навіть економічною неспроможністю молодих людей заснувати, а потім зберегти родину. Міцні ж українські родини мали здебільшого одну дитину.

Депопуляція (від латин. de — заперечення, скасування та populus — народ) — систематичне зменшення чисельності населення будь-якої країни.

На думку вчених

Перехід на європейську модель родини з однією дитиною, за підрахунками Інституту демографії НАН України, призведе до того, що до 2050 р. чисельність населення зменшиться до 35-37 млн осіб.

Одночасно зі зниженням рівня народжуваності спостерігається демографічний процес старіння нації, як наслідок — понад чверть працівників є пенсіонерами.

Ці негативні тенденції потребують комплексного втручання держави, передусім подолання проблеми молодіжного безробіття; запозичення в європейських держав досвіду довгострокового державного пільгового кредитування, насамперед з метою придбання житла; запровадження державної системи дитячих депозитів, які гарантували б здобуття освіти, придбання житла, започаткування власної справи.

На демографічну ситуацію негативно впливала трудова еміграція. Економічна скрута перехідного періоду в Україні 1990-х років примусила людей шукати заробітку за кордоном. Трудові емігранти виїжджали до країн Центрально-Східної Європи (Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини) і західноєвропейських країн (Італії, Греції, Іспанії, Португалії), а також Америки.

Про масштабність вимушеної трудової міграції свідчать цифри. За кордоном шукає заробітків майже 7-8 млн працездатного населення. Отже, кожний шостий-сьомий українець нині є трудовим емігрантом.

Чоловіки працюють на будівництві, заводах, у сільському господарстві. Жінки доглядають хворих, людей похилого віку, дітей, працюють домогосподарками. Загалом, трудові мігранти займаються важкою й неprestижною роботою. Вони погоджуються на досить низьку платню, як для тих країн, але високу, як для України. Частина мігрантів легалізувала своє становище: вони мають змогу, отримавши відпустку, принаймні раз на рік приїздити на батьківщину, бачитися з рідними. Проте переважають нелегальні мігранти. Так, наприклад, у Португалії у 2004 р., напередодні підписання з Україною офіційних документів про регулювання трудової міграції, було 70 тис. легальних мігрантів і 210 тис. нелегальних.

Трудову міграцію ще називають «круговою міграцією». Адже 80 % мігрантів мають намір повернутися на Батьківщину, 70 % мають в Україні родини. Своїм першочерговим завданням вони вважають заробіток грошей для купівлі в Україні житла, оплати навчання дітей, започаткування власного бізнесу. Частина представників т. зв. «четвертої хвилі» мігрантів відкрили власні підприємства в країнах проживання й бажали б вкладати кошти в українську економіку.

Надзвичайно болісними демографічними втратами є вплив умів. Найбільш активним він був у 1996-2002 рр. За 25 років незалежності Україна втратила майже третину наукового потенціалу й продовжує втрачати далі. Витративши значні кошти на підготовку вчених і фахівців, Україна втрачає їх дедалі більше. Вплив умів завдає значних економічних, соціально-культурних і політичних збитків державі, а головне, він знижує рівень національної безпеки. Адже втрата науковців призводить до занепаду вітчизняної науки, сповільнює темпи соціально-економічного розвитку, знижує міжнародну конкурентоспроможність країни та її позиції на світовому ринку.

3. Етносоціальна структура

Зі здобуттям незалежності в Україні розпочався процес формування української політичної нації — громадян України, об'єднаних належністю до однієї держави. Українська нація об'єднує представників багатьох етносів. Для українців, кримських татар, гагаузів, караїмів, греків Приазов'я (або мариупольських греків) Україна — єдина Батьківщина. Представники інших етносів прибули на терени України з власних етнічних територій, знайшовши тут нову батьківщину.

Хоч Україна стала батьківщиною для представників понад ста етносів, співвідношення між кількістю етнічних українців та інших етносів свідчить про те, що Україна залишається моноетнічною країною. Якщо наприкінці 1980-х років Україна наблизилася до межі 70 %, яка розділяє моно- і поліетнічну націю, то зі здобуттям незалежності вона віддалилася від цієї межі. Це ілюструють дані Державного комітету статистики України за переписом 2001 р. (див. табл.).

Назва народу	Кількість, тис. осіб	За переписом 1989 р., %	За переписом 2001 р., %
українці	37 541,7	72,7	77,8
росіяни	8 334,1	22,1	17,3
білоруси	275,8	0,9	0,6
молдавани	258,6	0,6	0,5
кримські татари	248,2	0,0	0,5
болгари	204,6	0,5	0,4
угорці	156,6	0,4	0,3

румун	151,0	0,3	0,3
поляки	144,1	0,4	0,3
євреї	103,6	0,9	0,2
вірмени	99,9	0,1	0,2
греки	91,5	0,2	0,2
татари	73,3	0,2	0,2
роми	47,6	0,1	0,1
азербайджанці	45,2	0,0	0,1
грузини	34,2	0,0	0,1
німці	33,3	0,1	0,1
гагаузи	31,9	0,1	0,1
інші національності	177,1	0,4	0,4

Як бачимо, лише два етноси становлять абсолютну більшість мешканців України. 16 етносів представлені від 0,1 до 0,6 % від загального складу населення. Решта 112 етносів у 2001 р. були представлені 177,1 тис. осіб, питома вага яких становила 0,4 %. Етнічний довідник за 1996 р. повідомляв, що в Україні проживав 1 ненець, 1 нганасан, 2 ороки, 9 іжорців, 10 негідальців тощо.

Усі мешканці України користуються національними правами — невід’ємною частиною прав людини.

4. Повернення кримських татар на історичну батьківщину

Радість повернення. Фото. 1990-і роки

Скориставшись Декларацією Верховної Ради СРСР «Про визнання незаконними та злочинними репресивних актів проти народів, підданих насильницькому переселенню, і забезпечення їхніх прав» від 14 листопада 1989 р., багато кримських татар вирішили повернутися на батьківщину. На серпень 1991 р. в Криму проживало 142 200 татар. У 2002 р. — 270 тис. осіб. Через матеріальну скруту ще майже 100 тис. кримських татар залишилися проживати переважно в місцях виселення.

З поверненням на батьківщину проблеми кримських татар не були вирішені. У Криму вони наразилися на цілеспрямований саботаж процесу репатріації, який здійснювала кримська партноменклатура. До цього додалася й постійна нестача коштів — традиційна ознака кризової української соціальної політики. До того ж шовіністичні представники адміністрації півострова нерівномірно розподіляли надані кошти для репатрійованих народів. Як наслідок, на одного татарина в середньому було розраховано в 15 разів менше ресурсів, ніж на репатрійованих вірмен, болгар, греків і німців.

У такий спосіб адміністрація півострова спровокувала міжнаціональні суперечки між репатріантами, нерідко потурала кримінальним угрупованням, які намагалися тероризувати татар. Через завищення цін на землю й житло в Криму та знецінення грошей майже 40 % репатріантів не змогли отримати чи придбати власне житло. У багатьох з 300 новостворених поселень не було водопостачання, доріг з твердим покриттям, а в ряді поселень — навіть електрики. Незважаючи на те, що 75 % репатріантів повернулися в сільську місцевість, їм не віддали земель, відібраних під час депортації, і всіляко перешкоджали отриманню нових ділянок. Як наслідок, на 2013 р. кримські татари на одну особу мали землі майже втричі менше, ніж російські чи російськомовні переселенці.

У критичному стані перебувала й перебуває освіта кримських татар. За перші 13 років незалежної України в Криму було відкрито тільки 13 шкіл, які лише умовно можна назвати національними. За наступні 10 років було відкрито ще 2 кримськотатарські школи. Це задовольняло потреби лише 10 % татарських дітей. Майже немає кримськотатарських дошкільних закладів. Один з них відкрив у Бахчисараї М. Джемільєв на кошти премії імені Фрітьофа Нансена, яку він отримав у 1998 р. від Верховного Комісаріату ООН у справах біженців. Отже, кримськотатарський народ має загрозу втратити рідну мову, а з нею й національну ідентичність.

У Криму не діяв властивий для цивілізованого світу квотний принцип представництва кримських татар у виборних органах, місцевих радах, виконавчій та судовій владі. Лише на виборах 1994 р., після загальнонаціональних акцій протес

ту, для кримських татар на одну каденцію було виділено 14 місць у Верховній раді АРК. У 1998 р. квот не надали, у 2002 р. татари вибороли 7 мандатів. У Верховній Раді України кримських татар протягом декількох останніх каденцій представляють М. Джемільєв і Р. Чубаров.

Небагато кримських татар представлено у виконавчій владі й інших суспільних сферах. Так, з 2 тис. працівників СБУ не було жодного татарина. У міліції з 12 тис. осіб кримських татар було менше сотні, у прокуратурі — майже 3 %. Декількома відсотками татари представлені у сферах охорони здоров'я та освіти.

На сьогодні головна мета кримськотатарського національного руху — повернення всього народу в Крим і відновлення національно-територіальної автономії в складі Української держави, перерваної окупацією Криму РФ у 2014 р.

5. Протидія сепаратизму та сепаратистським настроям

Погіршення соціально-економічної ситуації для більшості населення та виокремлення на їхньому тлі перших нуворишів спровокували настрої зневіри й ідеалізації «старого, доброго, забезпеченого часу».

Історичний факт

Після першого року самостійності, у зв'язку з різким погіршенням матеріального становища, 52 % опитаних уже шкодували за СРСР.

У суспільно-політичному житті помітну роль став відігравати регіональний чинник. На твердих позиціях розбудови державності стояли західні області України. Проте вони, не маючи достатньої кількості виборців, не могли забезпечити тієї підтримки своїх політиків, як це могли зробити схід і південь України.

До реалій суспільно-політичного життя вперше додалися загрози цілісності Української держави. Мешканці індустріалізованих і зрусіфікованих сходу та півдня України набагато гостріше відчували наслідки економічної кризи й пов'язали їх з незалежністю.

У південних Одеській, Миколаївській та Херсонській областях з'явилися провокатори, які намагалися поширити ідеї автономної «Новоросії». У східних областях поширювались ідеї економічної автономії Донбасу. Улітку 1993 р. цю ідею підхопили й донецькі страйкарі. Учасники руху закарпатських русинів відкрито обговорювали статус Закарпаття як вільної господарської зони в складі України чи включення Закарпаття до складу Словаччини. Найбільшою ж небезпекою для збереження цілісності України стали події в Криму.

Через ряд особливостей Крим виявився найслабшою ланкою української адміністративно-політичної, соціальної та національної структури. Насамперед спрацював господарський чинник. Крим був пов'язаний із союзною економікою багатьма закладами оздоровчо-курортного профілю, куди щоліта їхали на відпочинок мільйони радянських туристів і відпочивальників. Тут розташовувалися деякі підприємства з обслуговування мілітарного сектора: Чорноморський флот, протиповітряна оборона, об'єкти космічного призначення. Їхні працівники природно турбувалися про своє майбутнє в мирній Україні.

30 % населення Криму становили військові та цивільні пенсіонери з родинами, які віддали «радянській вітчизні» свої найкращі роки, а тепер очікували від неї гарантованої забезпеченої старості.

Наприкінці 1980-х років відбувалася масова репатріація на батьківщину кримських татар, що посилювало соціальні проблеми та загострило міжетнічні відносини з проросійським населенням Криму. Тут майже непохитними зберегла свої позиції місцева партійно-державна номенклатура, яка залишалася «червоною» і проросійською. Адже 67 % мешканців (за переписом 1989 р.) були росіянами за походженням чи російськомовними. Живучи за радянськими історичними та світоглядними стереотипами, усі вони боялися «насильницької українізації», і це вправно використовувала місцева номенклатура.

До зміни адміністративно-політичного статусу Криму місцеві сили провокувала й поведінка офіційних Києва та Москви. Якщо Київ виявляв надмірну терплячість, щоб уберегти край від виявів екстремізму, то Москва, сприймаючи це за ознаку слабкості, дедалі відвертіше штовхала «кримчан» до антиукраїнського виступу.

Історичний факт

Ось неповний перелік російських провокацій проти територіальної цілісності й суверенітету України. У січні 1992 р. Державна дума РФ поставила на порядок денний питання про законність передання Кримської області Україні в 1954 р., а в травні визнала ухвалу про передання такою, що «не має юридичної сили з моменту ухвалення». У квітні 1992 р. віце-президент РФ О. Руцький закликав кримчан до відокремлення від України. У липні 1993 р. Держдума РФ ухвалила постанову, де стверджувалося, що українське місто Севастополь має «російський федеральний статус». Таке грубе порушення міжнародного права засудила Рада Безпеки ООН.

У березні 1995 р. посольство РФ в Україні відрядило до Сімферополя консульську групу для видання мешканцям Криму російських паспортів. Консулів відкликали лише після різкої заяви МЗС України.

Поразка спроб проросійських сепаратистів змінити статус Криму на початку 1990-х років. До початку 1992 р. у Криму сформувалися опозиційні Києву сили. З одного боку, йому протистояла партійно-господарська номенклатура, очолена головою Верховної ради Криму М. Багровим, з іншого — набрав сили блок російських націоналістів, що об'єднав частину місцевої інтелігенції, нових бізнесменів, пов'язаних з російськими підприємцями, військових пенсіонерів тощо.

Якщо номенклатурники-багровці мали на меті розширення самостійності Криму в складі України, насамперед вони прагнули отримати економічну автономію, то метою блоку російських націоналістів був сепаратизм і «возз'єднання» з Росією.

Приводом до першої сутички став Закон України «Про статус Автономної Республіки Крим» від 29 квітня 1992 р. У відповідь у травні Верховна рада Криму затвердила акт «Про проголошення державної самостійності Республіки Крим» і конституцію Республіки Крим, яка проголошувала право Криму на самостійну зовнішню політику, власні правоохоронні органи, володіння всіма ресурсами. Верховна Рада України визнала всі ці рішення антиконституційними й зажадала скасувати їх. 25 вересня після тривалих переговорів було затверджено відредаговану обома сторонами конституцію Криму як складової України. Замість заспокоїтися, кримські парламентарі вдалися до нових провокацій, визнавши державною мовою лише російську й ухваливши прапор автономії, подібний до російського.

У вересні 1993 р. Верховна рада Криму запровадила посаду президента Криму. У виборчій кампанії боротьба розгорілася між представником колишньої номенклатури М. Багровим і висуванцем від блоку «Росія» Ю. Мешковим. У лютому 1994 р. у другому турі перемогу здобув Ю. Мешков, яскравий демагог, що пообіцяв незалежність, повернення до рублевої зони, жорстке придушення злочинності. У квітні 1994 р. відбулися вибори до кримського парламенту, на яких перемогу знову здобули прихильники блоку «Росія». Наступного місяця вони відновили травневий 1992 р. сепаратистський варіант конституції Криму, Ю. Мешков видав укази про підпорядкування йому силових відомств республіки, набрав особисту президентську гвардію, запровадив у Криму московський час. Головою кримського уряду він демонстративно призначив російського громадянина Є. Сабурова.

Верховна Рада України вже в травні 1994 р. припинила дію всіх законодавчих актів автономної республіки, які суперечили законодавству та Конституції України (1978 р., з доповненнями). Проте кримська влада ігнорувала це рішення. Користуючись ситуацією, російські морські піхотинці ще не поділеного на той час Чорноморського флоту СНД спробували зайняти кримську базу протиповітряної оборони української армії. Наприкінці травня

1994 р. цьому перешкодило введення до Криму сил Національної гвардії України.

Прихід до влади Ю. Мешкова та блоку «Росія» спричинив хаос у Криму. У Верховній раді Криму розпочалися чвари за посади, пов'язані з доступом до приватизації державної власності. Не отримав Ю. Мешков підтримки й від керівництва Росії, яке дедалі більше турбувалося про справи в Чечні. На півострові розгорнулася кримінальна війна. Крим потрясли терористичні акти, замовні вбивства, перестрілки на вулицях серед білого дня. За рік було вбито понад 20 бізнесменів, кримінальних авторитетів і політиків.

Улітку 1994 р. розгорівся гострий конфлікт між Ю. Мешковим і Верховною радою Криму, оскільки той створював сприятливі можливості для приватизації насамперед для російських бізнесменів, на шкоду тим економічним і мафіозним колам, які привели його до влади. Кримський президент видав серію указів, якими максимально сконцентрував владу у своїх руках, розпустивши навіть Верховну раду Криму.

Тоді поміркована частина кримської політичної верхівки погодилася на переговори з Києвом. У вересні 1994 р. кримський парламент скасував посаду президента автономії та передав усю виконавчу владу голові уряду Криму А. Франчуку, а в листопаді 1994 р. погодився узгодити закони автономії із законами України. У березні 1995 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про Автономну Республіку Крим». Водночас було скасовано сепаратистську конституцію. Уряд кримської автономії був підпорядкований Президенту України. Наприкінці весни 1995 р. Ю. Мешков утік до Москви.